
Богумил Храбак

ВАЉЕВО У РАТУ 1914. ГОДИНЕ

Односи између Србије и Аустро-Угарске почели су да се заоштравају већ од лета 1903. године, а од почетка царинског рата (1906) они су већ тражили реално ангажовање војних чинилаца. За време веома акутног заоштравања поводом анексије Босне и Херцеговине (1908–1909) највиши аустроугарски штабови рачунали су са нападом на Србију са Дрине у правцу Ваљева, после чега би се прикључило и наступање од Саве. Такви планови су израђени још у време кад је на положају начелника Главног генералштаба био генерал Бек, чији је помоћник био генерал-фелдмаршал Оскар Поћорек. Тај неповољан правац наступања (уместо долином Мораве или долином Колубаре до Обреновца, а потом на Горњи Милановац изабран је зато што је требало штитити Босну од најезде Србијанаца.¹ Августа 1914. напад на Ваљево имао се извести не само долином Јадра, него и преко бившег Новопазарског санцака и Ужица, јер је постојала претпоставка да се у Новој Србији, дакле и у Старој Рашкој, налазе само нерегуларни четнички одреди („банде“), који неће пружити прави војнички отпор. Дванаестог августа Дрину је требало да пређу четири дивизије и две бригаде, са задатком да у Ваљеву буду најкасније 17. августа. Поред тога, 15. корпус је имао задатак да се прошета Санцаком и са југа нападне Ужице. Према површном прорачуну штаба V армије, XV корпус је могао да стигне у Ваљево за осам дана по доласку V армије у тај град.²

Десетог августа, пре аустроугарског форсирања Дрине (12. августа), српска Врховна команда држала је код Ваљева само једну дивизију. Командант V армије, генерал пешадије фон Франк, запитан за изгледе офанзиве, био је мишљења да Србија не може издржати кад се обухвати са три стране, дакле и са јужне; управо због јужног правца он је тражио да Главни војни стан затражи и радикално употреби VI армију; задатак ове би био да овлада простором Ужице–Ваљево, тако да би заузео Ваљево било оријентир за све аустроугарске јединице у Србији.³ У

1 А. Краус, Узроци нашег пораза, Београд 1938, 137 и 140.

2 Исто, 159.

3 Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914 – 1918 (у даљем тексту OULK), Б. И, Wien 1931, 107, 108.

плану је било и коришћење II аустроугарске армије, чија би асистенција била да пређе Саву код Шапца, продире ка Коцељеви па да крене на Ваљево, тако да би зашла за леђа српским дивизијама на Дрини. Северну границу имала је да брани I српска армија, и то: одбрану прелаза и правца од Обреновца према Ваљеву или Аранђеловцу; њене јединице биле би и код Шапца и Лознице, а штаб би био у Ваљеву. Аустрија је на речне међе довукла и хаубице, да учествују у наступу на Ваљево.⁴

Српском командовању било је јасно да правац долином Јадра и од Мачве води на Ваљево, које би постало први ратни циљ Хабзбуршке монархије. Ипак, добро се знало да је тај правац дужи (160 км) и неупоредиво тежи од класичног моравског пута, а да је корист акције обухватања војничких маса ако не ризична, оно без сигурне перспективе; поред тешкоћа које настају преласком река, постојале су и теренске препреке до Ваљева а нарочито источно од Ваљева, у смеру Крагујевца. На дринском војишту Ваљево је несумњиво било комуникативно средиште, али су путеви били мало проходни и за лето, а камоли ако се операције продуже и у позну јесен.⁵

Офанзива аустријске Балканске војске почела је 12. августа у зору преласком Дрине. Задатак V армије (са VIII и XIII корпусом, укупно пет дивизија) да пређе ноћу (12/13. августа) доњу Дрину на сектору Амалије – Коли па и да продре правцем Владимировца – Велики Бошњак ка Коцељеви и Ваљеву, те да затим скрене на североисток ка селу Стублине (југозападно од Обреновца) – Уб – село Словац. Шеста армија (XV и XVI корпус али без 47. дивизије, свега три дивизије, односно осам брдских бригада) имала је да пређе ноћу 12/13. августа средњу Дрину, на одсеку Зворник – Љубовија и продре преко Крупња и Пецке према селу Ставе и да у околини Ваљева с јужне стране обухвати Ваљево, маневришући против левог крила и позадине српских снага у заплави Јадра; после заузећа Ваљева, VI армија је имала да наступа ка вододелници између река Љига и Колубаре.⁶

Одбрана Ваљева била је поверена III српској армији, али је она била очигледно слаба да се носи са тешким задатком. Састојала се само од две дивизије, те је било јасно да ће такорећи одмах морати испразнити целу северозападну Србију па и територије испред Ваљева. Такав развој догађаја могао је угрозити Српску врховну команду, јер би изгубила територијални ослонац за своје главне снаге (II и I армију), које су још биле стациониране у северној Шумадији, из бојазни да би аустроугарски напад могао да уследи и према Београду. (Чување основних снага била је одлика Главног генералштаба чак и априла 1941. године). Уместо да нападачи наметну да битку прими на Церу, она би била

4 Ж. Павловић, Битка на Јадру августа 1914. год., Београд 1924, 67, 69.

5 Исто, 71, 77.

6 М. Раденковић, Церска операција, Београд 1953, 68-69.

приморана да битку прими испред Ваљева или чак на Колубари, што су Аустријанци и желели.⁷

Задатак Дринске дивизије II позива (III армија) 12. августа био је да са Лозничким и Шабачким одредом брани прелаз преко Дрине и нарочито Саве, од Зворника до ушћа речице Вукодраже у Саву, да штити прилаз Ваљеву од Лознице и од Шапца. Прелаз Саве од Вукодраже до Колубаре имао је да спречава Обреновачки одред и да штити правац Оберновац – Уб – Ваљево; у случају повлачења, одред је морао да се базира на убским положајима. Одбрану граница на Дрини од Љубовије до Узовнице прихватио је Љубовијски одред, са обавезом да штити правац Љубовија – Прослоп – Ваљево; положаје Прослопа одред није смео напустити без изричитог наређења, те га је имао добро утврдити. Одржавање везе са Ужичком војском поверено је допунским батаљонима V пука II позива на Дебелом брду.⁸

Српска врховна команда очекивала је главни удар на доњој Сави, те је 12. августа наложила команданту III армије да нареди Коњичкој дивизији да уђе у састав II армије и да се најкраћим путем пребаци на Уб. Истом команданту заповеђено је 12. августа по подне да нападне на комуникације непријатеља у долини Јадра, и да то изведе помоћу Рудничког четничког одреда мајора Танкосића; Танкосић је имао да преко Пецке и Крупња пребаци одред на Борањску планину и да одатле дејствује на комуникације које су у долини Јадра служиле непријатељу.⁹

Аустроугарске снаге код Лешнице и Лознице јавиле су (12. августа) да се мора причекати са прелазом Дрине, јер се на простору Ваљева налазе три српске дивизије;¹⁰ саопштено је да се јаке српске, вероватно обе дринске дивизије (I и II позива налазе у покрету преко Ваљева; поред тога једна Моравска дивизија наступала је ка Крупњу, а четврта је боравила код Шапца. У ствари, 5 пук I позива са дивизијском брзометном артиљеријом кренуо је од Ваљева ка Лозници. Тринаестога августа пре подне из Ваљева је упућен ка Лозници и један дивизион брдске артиљерије. Генерал Краус тврди да је српска артиљерија била боља од аустроугарске већ већим дометом дејства и мање истрошеним грлима. Срби су 13. августа извели покрет из Ваљева ка Шапцу. Пуковник Вељковић је известио да је обавештен да на Мишару нема Аустро-Мађара те је стога свој одред упутио ка Шапцу, а и заповеднику Шабачког одреда на Слатини је наредио да крене ка Шапцу. Више

7 Исто, 70. – Но пре одлучне битке Српска врховна команда је још 12. августа по подне мислила да предузме противнапад од Ваљева армијском резервом III армије ка Шапцу, који су град Аустријанци заузели у току преподнева. У исто време и II армији је наређено да пође у сусрет непријатељу од Уба на Коцелеву па на Шабац (Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца – у даљем тексту ВРС – књ. I Београд 1924, 52, 54).

8 ВРС I, 35, 42, 43.

9 ВРС I, 50, 54, 55, 56. – Коњичка дивизија је дотле бранила земљиште код Смедерева (Исто, 59)

10 OULK 1, 110.

команде заповедиле су пуковнику Вељковићу да наступи ка Шапцу и уђе у варош. Увече 13. августа Руднички четнички одред (са 500) стигао је до Крупња. Ноћ 13/14. августа брдски дивизион преноћио је код Завлаке.¹¹

Главни прелаз Дрине Аустријанци су извели код Батара. Пре тога су јединице VIII корпуса прешле Дрину код Амалије те су кренуле ка Видојевници, како би олакшале главно прелажење реке код Батара. Одмах није могло бити сумње да ће непријатељ наступити долином Јадра ка Ваљеву. Како је изостало слично главно искрцавање царско-краљевских трупа на Доњој Сави 13. августа, Коњичка дивизија је поново враћена III армији у Ваљево, с напоменом да је армија употреби на десном крилу својих снага, тј. у смеру Шабац – Лозница. Но, одмах је измењена одлука, па је Коњичка дивизија враћена II дивизији за операције око Уба, тј. да отера искрцане Аустријанце у Саву. Прво повлачење извео је Шабачки одред који је одступио са Мишара ка Ваљеву. У току ноћи 5. пук из Ваљева стигао је (13. августа) на положаје Г. Добрић – Грнчарско гробље, код Завлаке.¹²

Четрнаестога августа одиграо се први бој између зараћених страна између Лешнице и Лознице. Аустроугарске снаге су успеле да успоставе мостобран између Лешнице и Лознице и да скрше отпор придошлих српских јединица. Тиме је пут долином Јадра начелно био отворен.¹³ Пре подне тога дана VIII корпус је фланкирајуће дејствовао преко Лешнице, омогућавајући XIII корпусу да Србе пред собом потисне фронталним нападом. Живко Павловић претпоставља да није било довољно времена да се српске снаге прикупе чак ни за одбрану Ваљева, из којих су се једино могле одвојити јединице за запречавање наступа долином Јадра. Командант V армије фон Франк је у подне 14. августа наредио XIII корпусу да нападне висове на десној обали Дрине, источно и северно од Лознице. Увече тога дана узети су на јуриш положаји које је бранило шест српских пукова. Ти положаји су били јако утврђени и тиме је створен сигуран отпор аустроугарском мостобрану на Дрини.¹⁴ Командант III армије у таквим условима тражио је да једна дивизија са Уба дође да брани Ваљево. Прва армија је тада имала да обезбеђује дејство друге две армије.¹⁵ Дринска дивизија I позива, вероватно извршавајући налог Врховне команде, није се утврђивала пред Ваљевом, него је пошла да брани положаје око Шапца.¹⁶

Петнаестога августа јединице аустроугарске V армије кренуле су да поседну висове западно од Ваљева, које је српска војска доста добро утврдила, посебно око Каменице. Истога дана кренула је колона од

11 ВРС I, 56, 57, 60, 64. – Аустријанци су 12. августа изјутра прешли Саву и заузели Шабац. Шабачки одред се од Мишара повукао ка Ваљеву (Исто, 51-52).

12 ВРС I, 90, 95, 98, 100, 104, 105.

13 Ж. Павловић, Битка на Јадру, 173. – Вид. на више страница дело: General Woinovich – General von Hoen, Geschichte des Weltkrieges, у едицији Österreich-Ungarns krieg.

14 Ж. Павловић; Битка на Јадру, 175.

15 ВРС I, 122.

16 OULK I, 113; М. Раденковић, Битка на Јадру, 111.

Шапца према Крупњу, не наилазећи на иоле већи отпор.¹⁷ Српска врховна команда морала је да закључи да Аустријанци хитају ка Ваљеву, јер нису желели да својим противницима оставе времена за дислокацију трупа са северне на северозападну страну, код Каменице и на Јадру. Аустријанци су хтели да пешадијом изведу неку врсту блиц-крига, док су српски команданти примењивали тактичке радње као да рат није маневарски него позицијски, тј. да се као на шаховској табли померају фигуре, тј. дивизије; избегавали су стварање услова за решавајуће битке са одморним снагама Двојне монархије. Тога дана II армија је изводила само демонстративна дејства у рејону Шапца, ударајући на делове из 29. дивизије који су код Митровице прешли у Мачву, а који су на србијанском терену појачани са још три батаљона. Задатак тих малобројних снага био је примицање Ваљеву са северозапада. Према Лозници и Лешници удружиле су се обе дринске дивизије. У току ноћи 14/15. августа Дринска дивизија II позива је стизала на положаје Богићевића Кулине – Гробље – Велики Градац (к. 334) – Мајдан. У току ноћи 14/15. августа отпочело је повлачење према Ваљеву. Непријатељ још није могао да пређе у фазу гоњења српских јединица, тако да је повлачење обављено без узнемиравања и под заклоном ноћи.¹⁸

Битка на Јадру трајала је од 16. до 19. августа. Она се 18. августа водила на положајима Завлаке, Текериша и јужно од Шапца. Код Текериша наступила је 21. стрељачка дивизија.¹⁹ Као продужетак битке на Јадру одиграла се на суседном простору церска операција, која је значила прву српску па и савезничку победу у Првом светском рату. Церска операција је спасила Ваљево од пребрзог пада, али је зато ратовање више измучило Ваљевце.²⁰ У вези са окршајем на Церу критичан генерал Краус начинио је примедбу да се пешадија са својим тежим наоружањем непотребно верала на висију од 600 метара (због „планинске стратегије” главних царскокраљевских штабова) док су само нешто касније брдске бригаде утопиле своје војнике у галицијске баруштине.²¹

Одмах после битке на Јадру V аустроугарска армија надирала је ка Ваљеву. Против тога наступа II српска армија која је оперисала на малом простору Шабац – Цер (25 км.) настојала је да са својим левим боком заустави то надирање ка Ваљеву.²² На Церу V армија је устукнула, а 20-21. августа започео је офанзивни продор ка Ваљеву, и то пре свега са правца Шапца.²³ Прва три дана против Ваљева и његове одбране, с

17 OULK I, 116.

18 ВРС I, 65, 66, 67, 68, 69.

19 OULK I, 117, 121 – 134.

20 М. Раденковић, н. д., 70.

21 А. Краус, Узроци нашег пораза, 137.

22 М. Раденковић, н. д., 123 – Јадарски четнички одред побегао је са положаја 19. августа кад су настале оштре борбе, али је враћен на ранији положај, и том приликом је претрпео велике губитке (Исто, 310).

23 OULK I, 134 – 139.

обзиром иа малу удаљеност града од Дрине и опште слабости III српске армије, Аустријанци због наглог надирања нису имали довољно времена да прикупе делове VI своје армије да би помогла наступ V армије и да би с њом кооперирала у офанзиви. Осми корпус је упућен кроз Мачву и Поцерину да се српској страни не би дозволило да се припреми за решавајућу битку пред Ваљевом, евентуално на Колубари.²⁴ Аустријски стратеги су грешили: Српска врховна команда није намеравала да ту прими решавајућу битку, него је царскокраљевске солдате вукла на тежи терен, даље од базе снабдевања и не у мање блато.

Средином августа (2/15) Тимочка дивизија II позива приспела је у Жупањац, а 3/16. августа сместила се на положаје код Ваљева, за одбрану правца Пецка – Ваљево. Тимочка дивизија I позива стигла је 2/15. августа на ноћење у Лазаревац, а сутрадан на положаје код Ваљева, за одбрану правца Лозница – Ваљево. Штаб I армије приспео је (2/15) у Ваљево.²⁵ Љубовијски одред, после борбе коју је имао 4/17. августа, повукао се истога дана. Аустријанци су наступали колоном од једног пука пешадије ка Белој Цркви а другом колоном на Ваљево. Моравска дивизија II позива била је 3/16. августа на положају код Уба где је била отпочела утврђивање. Тога дана увече добијено је наређење из I армије да због критичног стања код III армије дивизија одмах усиљеним маршем крене ка Ставама, да заузме положај Јолина бреза – Ставе – Совачки Кук (можда Кик) и да га почне утврђивати. Дивизија је привремено ушла у састав III армије; у Ваљево је стигла 4/17. августа у подне. У констелацији збивања 6/19. августа у долини Јадра, постала је актуелна одбрана смера Шабац – Ваљево. Српска врховна команда са Уба наредила је да се спречи даље непријатељево надирање од Шапца ка Ваљеву и Текеришу, да би се олакшала ситуација у долини Јадра; тај задатак добила је једна од дивизија I армије. Тимочка дивизија I позива остала је под ингеренцијом штаба I армије. Осамнаестога августа један батаљон Ужичке војске послат је на Дебело брдо да запречи наступ непријатеља ка Ваљеву.²⁶

Двадесетого августа, пошто ситуација код Шапца није била решена, а могла се евентуално и погоршати на српску штету, Српска врховна команда наредила је Тимочкој дивизији I позива да из Ваљева одмаршира ка Коцељеви, на Велики Бошњак, где би се ставила под команду I армије која је преузела одбрану целог терена. То је значило да је завршена прва етапа рата у северозападној Србији, која је окончана аустроугарским привременим заузимањем Ваљева.²⁷

Неке појединости треба подробније навести. Обе тимочке дивизије имале су задатак (средином августа) да задржавају аустријске трупе, посебно са правца долине Јадра. Команда VIII корпуса рачунала је (15.

24 М. Раденковић, н.д., 124-125.

25 Ж. Павловић, Битка на Јадру, 194.

26 Исто, 293, 305; ВРС I, 75, 79, 100, 106.

27 ВРС I, 130, 137, 138, 156, 166, 192; Ж. Павловић, Битка на Јадру, 428, 540; М. Раденковић, н.д., 219, 243.

августа) да ће српска војска дати одлучну битку пред Ваљевом, и да ће ту бити скршена. Тога је била свесна и Српска врховна команда, те је напуштање Ваљево била жртвована фигура (иако значајна). Аустријанци су заузели Ваљево 18. августа.²⁸ Очекујући српски противудар тек пред Ваљевом аустроугарска обезбеђења била су несмотрена, нарочито код десне колоне (21. дивизија) која је претрпела ноћни удес клања на Текеришу. Командант V армије генерал фон Франк, био је један од аустроугарских виших старешина који је правилно прозreo српски војни распоред са шест дивизија према четири аустријске, али је ипак имао налог да срља даље, на Ваљево.²⁹ Пред пад Ваљево у граду је остала само пуковска окружна команда.³⁰

Ваљево је пало у руке завојевача у време царске операције, која је трајала од 15. августа увече до 19. августа по подне, и то између делова V аустроугарске армије и јединица II, односно III српске армије. Текериш је представљао бочни правац у односу на долину Јадра, којом је наступала главнина царскокраљевских регименти према Ваљеву. Гоњење потучених Аустријанаца почело је 19. августа у Великом Бошњаку.³¹ У противофанзиви после царске операције Српска врховна команда заповедила је (23. августа) Тимочкој дивизији да 23. августа буде у Ваљеву на располагању Врховној команди. Аустријанци су се одмах после Цера повукли, али се нису збунили и обесхрабрили, те су пошли правцем Рогачица – Ваљево да утврде несигурно поседање Ваљево; то је било 22. августа. Тим покретом ударили су у бок и позадину III српске армије, те су приморали резерву Шумадијске дивизије I позива да пошаље два батаљона 11. пука са једном брдском батеријом ка Кадињачи.³²

После пада Ваљево у руке Аустријанаца настала је закаснела битка за Ваљево. Аустроугарски наступ на Ваљево био је сувише нагао. Генерал А. Краус после рата сматрао је да је требало застати у Ваљеву и на Колубари, па тек након освежења трупа прећи на убрзан наставак офанзиве. Трупе су трпеле велику оскудицу у свим потрепштинама; није било иоле довољно хране ни муниције, а на рано разблатњављеним путевима није било могуће дотурити потребан провијант.³³ Одмах после пада Ваљево штабови су почели издавати наредбе да поједине дивизије и мање јединице крену за Ваљево. Такву заповест прва је добила (22. августа) Тимочка дивизија I позива. После су две друге дивизије чија је пешадија добила руске брзометке, имале да крену у Ваљево. Решење са Ваљевом покушало се добити на Кадињачи, иако она није била близу. Наиме, команданту Ужичке војске је наређено да 15.

28 М. Раденковић, н.д., 131, 142, 149.

29 Исто, 160, 188.

30 ВРС I, 247 – 248.

31 ВРС I, 225, 248, 350, 361.

32 Исто, 273, 284, 283.

33 А. Краус, н.д., 178-179.

прекобројни пук III позива из Пожеге крене у Ужице, а затим би се одмарао на Кадињачи, где би ушао у састав трупа које су биле одређене да одржавају правац од Бајине Баште и Рогачице ка Ужицу и Ваљево. Кад су, после Церског боја аустроугарске јединице потиснуте на запад и северозапад, Ваљево је крајем августа поново било у српским рукама. Пуковнику Петру Мишићу наређено је да преко Ужица оде у Крупањ, пред нову фазу битке на Дрини; пуковник Мишић био је 1. септембра у Ваљево а наредног дана у Крупњу. Четвртога септембра аустроугарске армије процењивале су да Срби имају три дивизије у Мачви, једну код Крупња, једну код Ваљева, две код Шапца и једну код Ужица.³⁴

Према схватању аустроугарских војних историчара, битка на Дрини трајала је од 6. септембра до 4. октобра.³⁵ Код неких српских војних писаца хронологија је друкчија – од 26. септембра до 24. октобра. Српска војска предузела је операцију ка Вишеграду. Прва фаза битке трајала је до 14. септембра. Четврти пук I, II, и III позива, који је 11. и 12. септембра стигао у Ужице, продужио је марш и приспео у Коцељеву, према Ваљево, да појача слаби састав III армије, која је и даље имала задатак да брани Ваљево. У Ваљево су стигли и рањеници са подручја I армије. Из самог Ваљева трупе су још 9. септембра слате из Комбиноване дивизије која је гарнизонирао у Ваљево, у Крупањ преко Става и Пецке. Те јединице су такође ушле у састав треће армије. Штаб III армије налазио се у Брезјаку а слагалиште хране било је у Крупњу. Потом су ти делови ушли у састав одреда пуковника Мишића, који је оперисао у пределу Љубовија – Зворник. Из Ваљева су топови слати у Крупањ, четири дебанжова топа, и на Дебело брдо два дебанжова топа. У Крупањ су преко Ваљева, Става и Пецке кренули (9. септембра) делови Дунавске дивизије II позива, који су дотле били постављени на Скели код Обреновца. За превозење тих делова у Ваљево послужила је железница.

Трупе I армије са Саве (12. септембра) пребачене су око Ваљева због тешке ситуације код Крупња. Дунавска дивизија I позива налазила се (12. септембра) у Срему, којој је наређено да ноћу пређе Саву, користећи оба подигнута моста, те да преко Близоњских висова одмах крене, такође у Ваљево. Са Дунавском дивизијом имала је да крене и тешка артиљерија I армије у Ваљево, где је добила наређења за даљи рад. За Крупањ је пошао и комбиновани пук крушевачких резервних трупа, које су се дотад налазиле у Ваљево. Одмах затим у Крупањ је пошла и Дунавска дивизија II позива. Седми пук II позива који је био у саставу I армије, по доласку у Пецку ушао је у састав III армије. Правац Ваљево – Пецка имала је (у оквиру III армије) да обезбеђује Комбинована дивизија I позива; њен би задатак потом био да дејствује у бок и позадину непријатеља, ако би надирао ка Завлаки. Делови Дринске дивизије II позива остављени су у Горњој Дубрави са једном батеријом,

34 ВРС II, 17, 23.

35 OULK III, 603 и даље.

као армијска резерва а, у ствари, опет за обезбеђење смера Пецка – Ваљево.³⁶

Средином септембра настала је нова ситуација на фронту западно од Ваљева, пре свега на простору који је покривала III армија. Посебно је и даље био важан правац Пецка – Ваљево. Из Ваљева је 14. септембра упућен 4. пешадијски пук I позива са једном брзометном батеријом преко Става на Пецку и даље на Рожан, који је стављен под команду Дунавске дивизије II позива, али тако да га командант дивизије искључиво држи код Рожана и њиме обезбеђује пут преко Пецке за Ваљево. Следећа фаза битке на Дрини трајала је од 15. до 25. септембра и обележена је могућим повлачењем. У случају да II армија буде приморана на одступање ка Видојевици, јединице су имале дужност да се држе што упорније и да успоре наступ Аустријанаца. Та армија је требало да се повлачи на линију Слатина – Брестовац – Цер. Ту линију српска војска је имала да држи што упорније и дуже, обезбеђујући правац Шабац – Ваљево. Лево од II армије налазила се III армија, и с њом је требало одржавати везу што интензивније. Комуникације II армије биле би Велики Бошњак – Коцељева – Ваљево, а за III Завлака – Осечина – Ваљево, низ Обницу. Штаб Врховне команде налазио се у Ваљеву. Прва армија је боравила око места Ставе, позади III армије. Због неисправног пута Ставе – Балиновић – Ваљево, и комуникацијска линија I армије била је Пецка – Ставе – Ваљево.³⁷

Ваљево је тих недеља било велики гарнизон. Командант II армије наредио је (15. септембра) својим дивизијама да од претеклих резервиста I позива образују јединицу, коју би са градском артиљеријом послали у Шабац; формиран батаљон био је наоружан руским брзометкама и у Шабац је имао да стигне 17. септембра. Дунавска дивизија I позива била је (16. септембра) код Прослопа, а њен 12. кадровски пук налазио се на Дебелом брду, тј. на путу Рогачица – Ваљево. Да би се утврдило Ваљево, одузимана је артиљерија другим одредима. На пример, команданту Браничевског одреда (у Пожаревцу) наређено је да отпрати две хаубичке батерије, које су се налазиле у саставу одреда; од Осипаонице до Аранђеловца, Лазаревца и Ваљева транспорт је имао да се обави возом. Изводећи успешна дејства, трупе I армије су се знатно удаљиле од свог комуникацијског смера (Пецка – Ставе – Ваљево), терајући непријатеља. Како су јединице напредовале по брдовитом земљишту, све се теже обављало снабдевање, а поготово се постављало питање евакуације, у случају да до ње дође у операцијама. Командант I армије молио је да се бар Дунавска дивизија II позива може користити комуникацијским правцима II армије, на правцу преко Крупња и Завлаке ка Ваљеву. Командант II армије (у Липолисту) наредио је јединицама, ако би настао случај да се војска повлачи на линију Шабац – Цер – Видојевица, да се на тој линији организује упорна одбрамбена

36 ВРС II, 39-40, 56, 88, 89, 103, 110, 111, 142, 156.

37 ВРС II, 180, 181.

борба, и у том случају дивизија је имала да штити и правац Шабац – Ваљево; ако би се пришло одступању, командант армије је оставио правац повлачења према нахођењу заповедника дивизија.³⁸

Аустроугарски штабови су са пажњом пратили шта се дешава на простору северно од Ваљева. Извештаји који су стизали (25. септембра) потврђивали су да је наређено повлачење српске војске на положаје северно од Ваљева; очекивало се да ће Срби припремити отпор северно од Ваљева и на Колубари. Српска врховна команда преселила се у Крагујевац. Шездесетогодишњи старци су позвани у Ваљево као последња одбрана вароши. У српској војсци завладала је колера и велика беда. Губици у последњим борбама износили су 30.000 људи. У редовима официра јавило се јако незадовољство па су осуђивани кораци Врховне команде.³⁹

После тога настала је стагнација на ратишту. Аустријанци су тек 24. октобра предузели операцију против Ваљева. Варош је преузета после тродневних борби (13 – 15. новембра). После пада Ваљева Аустријанци су одмах продужили офанзиву ка Колубари и Љигу, у времену од 16. до 28. новембра.⁴⁰ У периоду релативног смиривања, 2. октобра су војна слагалишта из Ваљева снабдевала и I армију. Дунавској дивизији II позива послат је известан број реквирираних кола ради појачања њене коморе. Командант те дивизије добио је наређење да оправља путеве у својој ближој позадини. Осми кадровски пук из Ваљева послат је (3 – 5. октобра) ка селу Јаребицама. Команданту 18. пешадијског пука I позива на Дебелом брду заповеђено је да остави један батаљон и два пољска брзометна топа, а да с осталим деловима пука крене одмах за Ваљево где је требало да се јави Врховној команди. Остављени батаљон и батерија поново би ушли у састав пука кад их смени један пук пешадије Ужичке војске, који је у то време покренут из Вишеграда преко Кремана, Дубе и Маковишта на Дебело брдо.⁴¹

У прве две недеље новембра владало је оружаном затишје на војиштинама северозападне Србије. Командантима све три српске армије (8. новембра) одређена је комуникацијска линија Пецка – Ваљево, а војно складиште било је у Ставама. Команданту 12. пешадијског пука II позива на Дебелом брду наређено је (9. новембра) да утврди положаје за упорну одбрану правца Рогачица – Ваљево и потпуно смени 18. пук, који је дотад имао исти задатак. Пошто је предвиђено и одступање 12. пука, он је имао да се при повлачењу прикупи на Ставама и распореди за одбрану правца Пецка – Ваљево. Командант I армије налазио се у Пецкој. Њему је наређено да прикупи све своје јединице код Рожња и Прослопа за одбрану правца од Љубовије и Соколске планине ка Пецкој и Ваљеву. Командант је добио задатак да на време и уредно обави

38 Исто, 200, 205, 228, 268, 418.

39 ВРС III, 262, 273, 274, 275.

40 OULK III, 658, 679.

41 ВРС III, 51, 67, 235.

евакуацију Моравске дивизије II позива. Потом је истога дана (9. новембра) Врховна команда издала наредбу да се све три армије повуку ка Ваљевоу. Трећа армија имала је да одступи на линију: река Тамнава (ушће Марић-потока) – кота 295 – село Црнићево – Јанков вис (к. 454) – Белутак – Попово брдо – Кик (к. 333) – кота 351, ради упорне одбране; таквим постављањем III армије морао се обезбедити правац Осечина – Ваљево. Друга армија имала је да се повуче на линију: Суво Село (до реке Власенице) – Парлог (к. 258) – Марков гроб – Велики Бошњак – Столице (к. 288) – река Тамнава, обезбеђујући у исто време правац: Коцељева – Ваљево. Комуникацијска линија I армије била је тада Ставе – Ваљево, за III армију Осечина – Ваљево, за II армију Коцељева – Ваљево. Војишна слагалишта за III и I армију било је Ваљево, а за II армију Ваљево и Лазаревац. Штаб Врховне команде био је још у Ваљевоу.⁴²

Одступање српске војске у првој декади новембра било је систематско и поступно, са увек тачно означеном комуникацијском линијом. Узалуд је царскокраљевска Балканска војска очекивала одсудну борбу код Ваљева. Жиже за одступање главних снага српских трупа биле су Ваљево и код Уба. Кад се видело да Срби систематски узмичу, аустроугарским јединицама је наређено да продуже гоњење без одлагања, са напрезањем крајњих снага, и то: V армија ка линији: Бањани – Коцељева – Козарци – Каменица (Шабачка) – Бресница – кота 310 – друм за Ваљево као и Велики Бошњак – Коцељева – Ваљево. Тимочкој дивизији дозвољено је да се служи путевима који воде кроз Свилеуви и Баталаге на Коцељеви и Зукве па даље друмом за Ваљево. За Тимочку дивизију II позива одступница је била комуникација Коцељева – Ваљево. Војишна слагалишта за обе Тимочке дивизије и Моравску у прво време била је Коцељева, док се муниција и остале потребе не потроше а потом Ваљево. Болничарска чета Моравске дивизије I позива имала је (11. новембра) да се смести у село Дупљај, поред старој друма Караула – Забрдица – Ваљево. Трећа армија имала је да се повуче тако да појача непосредну одбрану Ваљева. С обзиром да је Тимочка дивизија II позива у борби на Церу врло лоше прошла, веровало се да ће наредити и Моравској дивизији II позива да учествује у одбрани Ваљева, па је стога потребно било да се одмах учини све на време. Трећа армија је имала да поседне линију: кота 357 – Јаутина – Каменица (Ваљевска). Лево од ње била је Прва, а десно Друга армија. У току 10. новембра аустроугарска војска је јаче притисла положаје I и II армије, нарочито Тимочке дивизије II позива и Моравске дивизије II позива. Исход аустројских успеха променио је општу ситуацију на војишту све три српске армије. У 15 часова тога дана настало је извесно узмицање. Трећа армија заузела је нове положаје: кота 357 – Јаутина – Просек – Осладић – кота 393. Дринска дивизија следовала је храну у Ваљевоу.⁴³

42 ВРС III, 262, 273, 274, 275.

43 Исто, 279, 280, 319, 323, 324.

Аустроугарска VI армија у то време са средње Дрине допрла је пред Ваљево са јужне стране, и 11. новембра јој је одређен терен акције од Ваљева до Љига. Њен XVI корпус настојао је да код виси Боровњака избије на пут Рогачица – Ваљево. Пета брдска бригада тога корпуса покушала је да гребеном Оровичке планине од Рамне (к. 1192) избије на пут Рогачица – Ваљево, али је наишла на вису Боровњак (к. 1177) на српске јединице као у неком бастиону, те је ту застала; њен напад је настављен тек следећег дана. Срби су у исто време предузели противнапад на 4. брдску бригаду, али су крваво одбијени, те су се повукли ка поменутом путу, испред кога су се зауставили зарад давања поновног отпора.⁴⁴ Северно и западно од Ваљева Аустријанци су (11. новембра) затекли добро израђене шанчеве, но српска војска их је без борбе напустила и повукла се у ровове позади Колубаре. Прва армија која се налазила изнад Ваљева, одступила је ка горњем Љигу и одатле у брда која воде за Горњи Милановац. Сви мостови и комуникације били су порушени, а стока отерана у позадину. Аустријанци су бацили поглед на растојање између Ваљева и Обреновца, што је за српску страну представљало терен животне одлуке. То земљиште је било врло тешко за наступ војске, покривено мочварама у то кишно време позне јесени. Фелдцогмајстер Оскар Поћорек је 11. новембра издао директиву да се брже наступи да Срби не би имали времена да израде земљана утврђења око Ваљева и нарочито на Колубари. Јужно од Ваљева све се више груписао XVI армијски корпус. Дунавска дивизија II позива је већ одмаглила према истоку, да би на Совачком кику ушла у израђене шанчеве. Северно од те дивизије поставиле су се Дунавска дивизија I позива и Моравска II позива на Јолиној брези.⁴⁵

Штаб VI аустроугарске армије очекивао је да ће српска војска на сваком кораку задржавати трупе XVI корпуса у надирању ка Ваљеву. То се могло закључити из извештаја авијатичара. У исто време велике коморске колоне помешале су се с артиљеријом и са народом који је бежао испред освајача, терајући стоку. На друмовима и пољским путевима одступало се у два или три реда, нарочито од Коцељеве према Ваљеву. Код та два места и код Каменице могао је да се види прави кркљанац од војних и сељачких кола и возова, те се саобраћај није могао лако размрсити. Током 11. новембра нова комуникацијска линија I армије била је Ставе – Ваљево – Рајковић, а III армија се кретала друмовима Ваљево – Дивци – Мионица и Ваљево – Словац – Моравци.⁴⁶

Извештаји авијатичара 12. новембра давали су наду генералу Поћореку да српска војска неће дочекати аустроугарске колоне у Ваљеву и да ће град пасти без борбе, као и месец дана раније. Већ код Коцељеве могло се видети да се повлачи артиљерија, без које није могло бити речи о упорној одбрани. Од Каменице и Ваљева клупко концентриса-

44 Исто, 311, 313, 336, 342, 344, 345. – Врховна команда се 11. новембра у 19 часова пребацила из Ваљева у Крагујевац (Исто, 343). Трећа армија имала је да на Колубари прими борбу (Ж. Павловић, Битка на Колубари, књ. I, св. 1, Београд 1928, 418).

45 OULK III, 672, 673.

46 ВРС III, 313, 314, 332, 350.

них снага почело се одмотавати и развлачити. Тринаестог новембра пре подне Моравска дивизија II позива је била последња јединица већег формата која је напустила Ваљево и смештала се на Јолиној брези пред дивизијом генерала Гојгингера. Око 14 часова и тај моћан положај био је изгубљен за српску војску, а Срби су посели суседне висове.⁴⁷

Кад су аустроугарске јединице (15. новембра) ушле у град, затекле су чудне немачке пароле које су исписале по кућама њихове претходнице. Стајало је „Уцелпринц“, што значи у жаргону „дворска будала“. Та квалификација односила се на генерала Поћорека, који је заиста добро стајао са бечким двором и у Сарајеву ревносно примао смернице из престонице. Беч је, у ствари, тражио брз и одлучан обрачун са Србијом, јер ствари на Источном фронту нису ишле по плану Централних сила. Генерал А. Краус објашњава да аустроугарска војска није могла да застане у Ваљево па ни на Колубари, да се одмори и снабде, јер то нису хтели стратеги у штабу Главног војног стана, али ни сами војници, којима је дојадило гацање по блату, те су тражили што брже решење. У јединицама које су наступале, сматрало се да је српска војска у ропцу и да треба још сасвим мало да се она дотуче и њен живот угаси. Десно крило наступајућих трупа није могло да живне, јер снабдевање целе једне армије није било у стању да се обезбеди на местима до којих је допрла аустроугарска војска средином новембра. Друм Лозница – Ваљево био је тегобан чак и за товарна грла. Решење се могло постићи једино железницом Забрежје – Ваљево. Зато се и хитало Ваљево. Међутим српске јединице источно од Колубаре онемогућавале су успостављање железничког саобраћаја на прузи, те их је најпре требало одатле протерати. Зато су VIII и Краусов комбиновани корпус морали продужити наступање. Тим разлозима Краус оправдава даље продирање свог корпуса, иако се он начелно није слагао ни са правцем наступања. Да VI армија не би остала сама, док се не скупе српске дивизије према њој, и та армија (са XIII, XV i XVI корпусом) морала је да хита да онемогући српски противнапад. Тако су сви поменути корпуси, два на северу а три са јужне стране, преко Ваљева и са Колубаре приспели у планине, односно на северу на терен разливених и нерегулисаних река. Снабдевање и елементарном храном било је готово никакво. Кише су успоравале напад, а разливена Колубара са блатним обалама постала је озбиљна сметња и препрека. Ни железничка пруга није могла поправити довоз потребā, јер су се трупе десног крила отиснуле на исток од Ваљева. Ишло се само даље, док трупе нису стигле до границе своје издржљивости.⁴⁸

47 OULK III, 674, 675 – 9. – VIII корпус наступао је правцем Шабац – Ваљево, а један батаљон спустио се у Ваљевско Црниљево. У Ваљево је боравио штаб I армије, а у граду је било и доста артиљерије, која је слата на околне положаје (ВРС III, 346, 371, 370, 375).

48 А. Краус, н.д., 156, 179. – Аустријанци су настојали да остваре наступ из околине Ваљева преко Калањевца за Аранђеловац, како би обезбедили позиције за лакше снабдевање трупа кад падне Ваљево у њихове руке (ВРС III, 388, 391).

Према писању аустроугарских војних писаца, током ноћи 13/14. новембра војвода Путник је био готово решен да прими одлучујућу битку иза Колубаре. Тада је Коњичка дивизија била на десном крилу II армије, иза Уба и Тамнаве, и она би имала да се употреби за гоњење потучене аустроугарске војске према западу. Али, вести о стању у I и III армији, које су лошије стајале од II армије, нису дозвољавале да се примени тај програм. Генерал Јуришић – Штурм, командант III армије, морао је да нареди даље повлачење своје армије, а 14. новембра, око 14 часова одступање је наредио и командант I армије генерал Бојовић. Дан касније I армија се налазила источно од кањона речице Градац, југо-источно од Ваљево, а ноћу 15/16 новембра тој армији је наређено даље повлачење. Генерал Оскар Поћорек је могао бити задовољан, јер су и V и VI армија извршиле задатак и допрле јужно од Обреновца, чиме је преузета железничка пруга Ваљево – Обреновац.⁴⁹ Ужичка војска је 2/15. новембра доживела неуспех, јер се морала повући са линије Пожега – Косјерић – Ваљево, те је главнина Ужичке војске одступила у правцу Чачка, да обезбеди своју оперативну позадину. Неке јединице Ужичке војске су се 5/18. новембра још задржале на путу Косјерић – Ваљево, а један аустроугарски батаљон је ноћ 15/16. новембра провео на Буковима. Патрола у правцу Козомора није наишла на јаче непријатељске делове. Оно што је могло забрињавати штабове српских дивизија и армија од аустроугарског преузимања Ваљево (15. новембра, касно увече), било је напуштање команада од стране војника, после повлачења I армије од Ваљево ка Љигу. Та појава је нарочито била изражена код Тимочке дивизије II позива (још 18. новембра), која је претходно претрпела велике губитке.⁵⁰ Већ за 14. новембар предвиђена је крајња мера – прикупљање бегунаца и убијање у маси, и то помоћу четника.⁵¹ Битка на Колубари и Љигу, према тврђењу аустроугарских војних писаца, трајала је од 16. до 28. новембра. Она се одиграла у условима одступања српских дивизија. Неповољно стање у II српској армији настало је 1/14. новембра, кад је Моравска дивизија одступила ка селу Непричави и друмом Кладничка механа – Лајковац и друмом Ваљево – Словац; прелаз преко Колубаре је био код Лајковца, а коморски возови одступали су код Словца, делом са јединицама III армије.⁵² У време поменуте битке V армијом је командовао генерал пешадије фон Франк (са начелником штаба пуковником Синдерманом) а VI сâм Поћорек (са начелником штаба пуковником Кетлом).⁵³ Током те битке већ су предузете драстичне мере за подизање морала у српској војсци.

49 А. Краус, н.д. 677, 679. – Напуштање Ваљево, пре, а коме се устремио XVI корпус, могло је бити врло опасно за целокупну одбрану (ВРС IV, 53, 52).

50 Ж. Павловић, Битка на Колубари, I део, св. 1, 103; ВРС IV, 63, 70, 71, 73, 77. – Аустријанци нису ометали прелаз преко моста код Словца. (ВРС IV, 77, 78.)

51 ВРС III, 391 (Тимочка дивизија II позива).

52 Ж. Павловић, Битка на Колубари, до I, св.1, 35.

53 OULK III, 661, 668, 671, 672.

Примењиване су: смртне казне за ухваћеног бегунца, одузимање права на располагање имовином, кажњавање и сродника у случају помагања у скривању бегунаца.⁵⁴ Негативно је на војнике утицало преоружавање, јер су војницима даване руске пушке, у које војници нису имали поверења.⁵⁵ Аустријанци су веровали да неће бити отпора српске војске све до линије Аранђеловац – Рудник.⁵⁶

Избацивањем војника у борби из строја и напуштањем команди знатно је бројно смањило јединице. Дринска дивизија II позива имала је (6/19. новембра) само 5814 ефективних пушака. Многи војници су, наводно залутали у магли, те су се постепено враћали у јединицу; сви ти „залутали” били су са територије која је напуштана, а боље су познавали терен него војници из других крајева. Војници који нису бежали, желели су да се бију и да се прекине са одступањем. У Дринској дивизији I позива команде су спале на 5589 пушака. Највише губитака имао је 6. пешадијски пук, на који се ипак као на команду могло рачунати. Губици код 5. пука више су били последица самовољног удаљавања војника својим кућама да спасавају породицу; но и на тај пук се могло рачунати као на борбену јединицу. Да се хватају одбегли припадници слате су официрске патроле и у Дунавској дивизији II позива; из сваког батаљона је издвојен по један официр за хватање бегунаца и оних који су се привремено удаљили из команди (18. новембра пре подне). У Моравској дивизији II позива предузимани су противнапади да се заустави опали морал.⁵⁷

Питање бегунаца из српске војске постало је крајње акутно. Двадестога новембра Српска врховна команда издала је налог армијама:

„У циљу прикупљања бегунаца са бојишта и ради спречавања бекства у будуће, начелник штаба наредио је: 1) Да се поред места у којима ће постојати деповске команде са преким судом, сходно наређењу О бр. 6747 прикупљање бегунаца врши се још у Аранђеловцу и Чачку; 2) за прикупљање бегунаца у реону II армије да се из Јадарског четничког одреда упути у Аранђеловац и Младеновац по 40-50 четника, са по 4-5 десетара и по једним командиром четничког вода; 3) Четници у Аранђеловцу и Младеновцу стајаће под деповском командом у Младеновцу, у коју ће се послати упут за рад четника.”

У Тимочкој дивизији I позива (13. и 14. пук) у току прикупљања бегунаца (од 19. новембра увече) акција је извођена „у доста великом нeredу”. Колона III армије до 7 часова 20. новембра није се могла завршити; како се закаснило у прикупљању, кад је колона кренула, била

54 Исто, 685.

55 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део I, св.1, 147.

56 ВРС IV, 91.

57 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део I, св.1, 147, 159, 15; ВРС IV, 92. – Аустријанци су предузели последње напрезање трупа да се заузме линија Обреновац – Лајковац – Ваљево. Из Ваљева су Аустријанци покренули напредовање 18. новембра, после тродневног одмора и попуне трупа (ВРС IV, 92, 207).

је изложена дејству непријатељске артиљерије. У Моравској дивизији I позива бекства су се знатно проширила, посебно у 1. и 3. пуку, који су дотад важили као одличне јединице; морал пешадије је знатно опао, па је одржавање пешадије на положају вршено демонстративним дејством артиљерије. Погоршање стања настало је због пуне оскудице активног официрског кадра у строју. У Комбинованој дивизији већина регрута била је само у гаћама и кошуљи, јер одела и обуће није било. Морално стање било је лоше, посебно код 5. прекобројног пука. Међу артиљерцима здравствено стање и морал били су добри, особито кад се сазнало да стиже муниција и да ће је бити у изобиљу.⁵⁸

Стање у аустроугарској војсци у Србији ујесен 1914. године било је слично. Док је у српским јединицама главно морално посустајање било у удаљавању из јединица, код аустроугарских се главни порок састојао из предавања Србима Словена, тј. Срба, Чеха и Украјинаца. Двадесетог новембра командант 4. пешадијског пука (II српска армија) известио је више команде да се предао велики број непријатељских војника, међу којима је било и два официра који су саслушани.⁵⁹ Први прекршај верности у комбинованом корпусу извршен је месеца новембра на Колубари. Један батаљон, претежно састављен од Срба, добио је задатак да преко набујале реке пребаци претходницу од две чете; пошто су рањена два тада једина активна официра у батаљону – командант и један четни командир, неки адвокат из Сремске Митровице је успео да заведе обе чете приликом пребацивања и да их одведе непријатељу. Исто тако, један батаљон 92. пешадијског пука (царска инфантерија), састављен од Чеха, у целини је пребегао Србима.⁶⁰

Било је и у српским јединицама неколико дана касније предавања Аустријанцима. Било је ситуација да су се војници обеју сучељених страна желели предати једни другима. У 1. пешадијском пуку (Моравска дивизија I позива) појавило се дезертерство у јакој мери; командант са официрима чинио је све да појаву угуши, али у томе није имао успеха; штабу дивизије рапортирано је да је предавање вршено по извесном плану и да су коришћене изузетне ситуације. У току ноћи 21/22. новембра предала су се два српска војника на предстражама, а у исто време на другом сектору дезертирали су преко борбене линије два поднаредника и 17 војника из једног стражарског одељења; најзад је командант дивизије био присиљен да једну чету смени са предстраже и упутио ју је као непоуздану у резерву. Морал у обе моравске дивизије 12/25. новембра јако је опао. Магла је одједном (13/26. новембра) штетно утицала на војнике Дунавске дивизије I позива, нарочито на водове слате у извиђање, јер су због непрозирне магле такви војници могли упасти у непријатељске редове и њихове клопке. Живци су посебно попустили кад су Аустријанци начинили напад на Грађеник. У одреду

58 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део I, св. 1, 188, 191, 194.

59 Исто, 122-23.

60 А. Краус, н.д., 87, 108.

пуковника Мишића (од шест батаљона) сви напори официра да војници крену напред, у 9. пуку II позива остали су узалудни, те задатак није извршен; нестајале су читаве чете, изнуреност војника била је велика а борбени дух уздрман. Одступање у Моравској дивизији I позива обављено је у нереду. О оронилом моралу констатовао је (13/26. новембра) и дневни извештај Српске врховне команде.⁶¹ У поправљању морала неких јединица средином последње новембарске декаде јачи отпор српске војске изражавао се у контранападима, те су на појединим деоницама повраћени изгубљени положаји, а унеколико се манифестовала снага, борбени дух и општа живост, али ипак не у толикој мери да би те јединице могле бити сматране поузданим за активнију употребу.⁶²

Аустријски војни писци констатовали су да се у данима 23 – 26. новембра запазила провала у срчаности српске војске. Двадесет трећег новембра 58. пешадијска бригада заузела је висове источно од Конатице. Пешадијска дивизија бр. 50 овладаола је висом Маљена, а 24 сата касније генерал Мишић је морао напустити Сувобор пред 3. и 2. брдском бригадом, које су се још увек добро држале; оне су са јаким снагама навалиле на лево крило тамошњих положаја. Двадесет седмога новембра Срби су извршили јуриш на Главници против 48. пешадијске дивизије (XV корпус). Код домобрана (хрватског или мађарског) било је 500 погинулих; налет је поновљен три пута на декунге аустроугарске војске. Јако оштећена Дринска дивизија I позива нагрнула је на 10. брдску бригаду. Српска пешадија је међутим дигла оружје против властитих официра и није хтела да даље јуриша. Генерал Мишић морао је да повуче један пук са левог бока I армије, који је показао солидарност са својим друговима. На српској страни уследила је најстрожа казна – децимирање војника уместо да преко преких судова буду изречене смртне казне појединцима, а аустроугарској војсци предстојало је даље повлачење (29. новембра, које је трајало до 15. децембра). Дошло је до одлуке удеса војника, како српских, тако и аустроугарских. Кад се 29. новембра поново навукла густа магла на висове, српске јединице су се изнова повукле.⁶³

Царскокраљевска војска чинила је последње покушаје да заузме висове на десној обали Колубаре. Њихова прогноза од 30. новембра јадала се како ће се морати искористити и последња снага да би се успоставио саобраћај на прузи Обреновац – Ваљево, да су истрошене људске резерве, да су Срби били у могућности да попуне своје редове свежим људством из позадине. Аустроугарски XVI корпус није потпуно овладао тереном између Пожеге и Ваљева ни 28. новембра.⁶⁴ Ужичка војска се лагано извлачила и 26. новембра стигла је на ноћење код Марковачке механе на путу Пожега – Чачак. Трупe Ужичке војске

61 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део I, св. 1, 304; део I, св. 2, (1928), 467, 508, 537, 555.

62 Исто, део I св. 2, 541.

63 OULK I, 695, 701, 707, 709, 711.

64 ВРС V, 198.

повлачиле су се са Јелове горе на десну обалу Западне Мораве. Телефонска веза која је постојала између Чачка и Горње Добрње прекинута је 26. новембра изјутра. Командант Ужичке војске наредио је повлачење трупа у току ноћи 26/27. новембра на линију за одбрану правца Гојна гора – Чачак и према Овчарско-кабларској клисури. Сутрадан је Шумадијска дивизија добила задатак од армије да обезбеди правац ка Чачку, уз одржавање везе са I армијом, како би се задржавао непријатељ у намери да обухвати лево крило I армије и Ужичке војске. Дивизија је имала да заузме положај на десној обали Западне Мораве око Црничине и код моста на Морави; слагалишта хране, муниције и осталих потребних материјала требало је да се евакуише у позадину, остављајући у Чачку потребе за два-три дана. Основна брига имала је да буде одбрана правца Ариље–Чачак. Ужичка војска такође је добила заповест да брани правац ка Чачку, са наслонем на I армију.⁶⁵

Аустријанци су 28. новембра припремили продор ка Чачку. Цели XV и XVI корпус, који су тада представљали најоперативнију снагу непријатеља, били су концентрисани према I армији и Ужичкој војсци, са очевидном тежњом да између масива планине Рудничке и Овчарско-кабларске клисуре пробију српски фронт са правцем ка Чачку и долини Мораве или на Крагујевац; у оба правца непосредан циљ био би Крушевац, срце Србије. Услед повлачења I армије Ужичка војска је на заузетим положајима постала немоћна. Стога је Врховна команда дала налог I армији да Шумадијску дивизију II позива упути ка Чачку, на позицију Кита (к.632), са задатком да брани правац ка Чачку и обезбеђује леви бок и позадину I армије; део снага које су браниле улаз у Овчарско-кабларску клисуру требало је вратити на марковачке положаје. Комуникацијска линија за Ужичку војску требало је да буде Чачак – Крушевац а магацини хране у Краљеву и Крушевцу.⁶⁶ Због повлачења I армије, морала се повући и Ужичка војска за одбрану Чачка и Западне Мораве, на линију: село Јаново–Каблар–Овчар–Марковица. Отвор између Рудника и масива Овчарско-кабларске клисуре у дужини од 30 километара био је правац релативно најмањег отпора, а који је најкраћим растојањем водио у долину Западне Мораве ка Чачку.⁶⁷

Аустроугарска 18. дивизија, као споредна колона XVI корпуса, дејствовала је на Душковцу, водећи непрестане борбе. Пета брдска бригада успела је да поседне Велику Зајчицу. Прва брдска бригада заузела је висове код Душковца, али су Срби једним снажним противнападом повратили Крупичиште, на путу Пожега – Ваљево. Искизи заробљеника, српских официра, наводили су да је Српска врховна команда имала намеру, као и код Ваљева, да изведе противнапад, али су њени планови били обезвређени новим снажним аустроугарским нападима; заробљеници су ипак сведочили о нади припадника српске војске,

65 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део I, св. 2, 532, 639, 694.

66 Исто, 656, 725.

67 Исто, 726, 734.

ако се добије иешто времена за преуређење јединица, да ће се пружити отпор у пределу Горњег Милановца и Аранђеловца. Последњег дана новембра снага офанзивних аустроугарских армија била је већ очито начета. До 30. новембра XV корпус је запленио шест топова и митраље-за и заробио 12 официра и 2400 војника. Тај плен је задобијен губитком 3000 погинулих и рањених војника и са још 50 000 болесних који су евакуисани у Ваљево. Просечно се дневно разбољевало 5-6000 војника.⁶⁸ Бегунци из 42. хрватске домобранске дивизије изјавили су (30. новембра): код војника је изнуреност достигла максимум; говорили су, ако дође до још малог кретања по овом терену и таквом времену, онда ће их Србијанци моћи тући и грањем; попуна јединица дивизије вршена је 1914. године пет пута; на вежбу су позвани сви раније ослобођени војне службе од 24. до 36. године живота, који никад нису служили никакву војску. Батаљони те дивизије имали су 400-500 људи; у 25. пуку било је свега два-три активна официра, чете су водили заставници, батаљоне поручници, и то готово сви из резерве; 25. пуком командовао је мајор, 28. капетан. Војници су се хранили углавном оним што би запленили по сељачким кућама. Део људства те домобранске дивизије, свакако Срби, био је склон предавању.⁶⁹

Четвртога децембра отпочео је саобраћај на прузи Обреновац – Ваљево, те су већ увече први возови са храном и ратном спремом стигли у Ваљево, и то за XIII корпус у Лазаревцу, за XV у Дивцима и за XVI корпус у Ваљеву. Требало је да прође два-три дана да се храна дотури командама које су зашле дубоко у планине. Од железнице није било веће користи, јер није било довољно товарних животиња за транспорт од железничких станица, а ни довољно дана да та железница функцио-нише.⁷⁰

Истога дана почела је и српска противофанзива, и то на сектору I армије. Но пре тога приређено је децимирање трупа предвиђених за контраудар. Јединице су постројене у карама, у средини тог великог простора ископана је огромна рака. Одређене старешине су извлачиле из строја сваког десетог војника који су разврставани у редове, а Босанци из Јадарског четничког одреда су их косили митраљезима и послагали у раку.⁷¹ Тиме је на изузетно драстичан начин у војне обвезнике утерана свест о одговорности и да се живот може изгубити и у дубљој унутрашњости фронта.

68 ВРС V (1925), 288, 320.

69 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део I, св.2, 813.

70 ВРС VI, 96.

71 Ову у историјским изворима незабележену чињеницу још између два рата саопштили су босански четници проф. др. В. Чубриловићу. Кад су новинари из Радио Београда тражили од Чубриловића (новембра 1954) да поводом 40-годишњице говори о бици, он је то одбио. Доле потписаном, који је тада био асистент на његовом предмету, објаснио је зашто је позив одбио: није у стању да о збивањима 1914. године говори на прерађен начин, тј. изостављајући важне, али политички непријатне моменте.

Прва армија је 4. децембра добила наређење да предузме општи напад на непријатеља с циљем да се што пре овлада главним планинским гребеном Проступ–Рајац–Суворобор–Маљен и развођем између слива Западне Мораве и Колубаре. У Српској врховној команди се сматрало, ако се то постигне, да би био извршен пробој непријатељског фронта у широком стратегијском стилу и отворен пут за поседање Ваљева.⁷² Дан касније командант Дунавске дивизије I позива намеравао је да ноћним маршем, потпуно изненадним за непријатеља, избије са дивизијом на одсек Берковачке главице–Бањевац–Руда, са циљем да одсече одступницу непријатељским деловима пред фронтом Дунавске дивизије II позива (која би се најпре задржала на подручју Суворора и Маљена) и отворио пролаз тој дивизији. Тиме би била угрожена и главница непријатељских снага и основна комуникацијска линија Гукоши–Горња Топлица–Ваљево и одсечен пут одступања ка Ваљеву. То би било помогнуто наступањем десног крила I армије (Дринске дивизије I позива и Моравске дивизије II позива). Даље надирање целом I армијом ка Ваљеву би убрзало решавање неодређеног стања код суседних група. Нарочито је ситуација код Ужичке војске била доста сложена.⁷³

Прва армија могла је да енергичније наступи ако се боље обезбеде лево крило и бок армије, којој је Маљен имао да послужи као наслон. Неповољна ситуација код Ужичке војске такође је захтевала неоспорну потребу да се овлада Маљеном пре него што би се предузело јаче надирање ка Ваљеву и долини Колубаре.⁷⁴

Пробој фронта обавиле су Дунавска дивизија I и II позива 6. децембра. Дунавска дивизија I позива изаслала је одељење за гоњење преко Горњег Лајковца ка селу Брежђу и селу Осеченици. То одељење је одмах заузело Бањевац и Рудо. Дунавска дивизија II позива наступила је ка свим прилазима од Букова и са севера од Баљевића. Дунавска дивизија I позива пробила је пут ка Ваљеву и Мионици. Правац продора те дивизије простирао се на боку и у позадини непријатељских делова на крилима аустроугарске V и VI армије. Аустријанци су били приморани да у највећем нeredу одступају. На гукошком путу налазила се маса заробљеника и плена, а коморска кола била су растурена и закрчила су пролаз. Дејством Дунавске дивизије I позива – Дунавска дивизија II позива је тренутно била најближа Ваљеву, али је њој наређено (6. децембра) да остане у осматрачком положају на простору између Маљена и Крчмарске реке, док остале дивизије буду отпочеле да избијају на линију Осеченица–Томић а потом преко Буковца, Мратишића и Пријездића буду предузела наступ ка Ваљеву.⁷⁵

После дејства Дунавске дивизије I позива, командант Дринске дивизије I позива издао је наређење десној колони дивизије (у 15

72 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, св. 1 (1930), 155.

73 Исто, 237, 295.

74 ВРС VI, 214.

75 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II св. 1, 302, 304, 304-5.

часова) да још те вечери, после продора Дунавске дивизије I позива, заузме одређени јој одсек. Повлачење је први наредио заповедник XVI корпуса, с тим да се трупе врате на положај западно од Колубаре, да би се уклониле од дејства Дунавске дивизије I позива према Горњој Топлици и Словцу. Аустроугарска комбинована дивизија одступила је преко Мионице ка Дивцима, 50. дивизија пошла је преко Брежђа ка Ваљеву, а 18. дивизија преко Косјерића такође ка Ваљеву. Комбинована дивизија била је у најгорем положају, јер је знатан део трупа те дивизије био измешан са војницима I аустроугарске дивизије, тако да се нису могла издавати ефикасна наређења јединицама. Наређење је гласило да се оставе слабији делови трупа за сузбијање надирања српских трупа у правцу Мионице. Педесета дивизија успела је да одржи позиције до предвече 6. децембра на заштитничком простору Косово (к. 472)–Церово брдо (к. 348) код села Рајковића на путу Брежђе – Ваљево. Али чим је српска војска ушла у Мионицу, лево крило 50. дивизије морало је по мраку да одступи на положај јужно од Ваљева, образујући неку врсту мостобрана на прелазу преко Колубаре. Тај положај дивизија је одржала до поноћи 6/7. децембра, штитећи повлачење коморе преко Колубаре. Осамнаеста дивизија, одступајући по врло тешком земљишту, стигла је касно увече са I брдском бригадом у село Ражана (на путу Косјерић–Ваљево). За њом је одступала 13. брдска бригада, као заштитница; да би се одржавала веза са главним снагама XVI корпуса, остављена је 5. брдска бригада која је под борбом одступала са Маљена преко Стражаре (к. 1000) ка вису Извршањ (к. 519) код села Буковца.⁷⁶

Српска I армија предузела је гоњење Аустријанаца на широком простору још 6. децембра. Циљ наступа био је да се прекине веза између колубарског и западноморавског војишта и тиме потпуно раздвоје непријатељске снаге, не шаљући одмах целу I армију у долину Колубаре и не излажући је могућим неповољним околностима. Са линије Гукоши–Медник–Вис–Баћинац–Рудо–Маљен I армија је могла маневрисати било на југ, према Ужичкој војсци, било на северозапад, ка Ваљеву, било низ Љиг, у бок и позадину непријатељских трупа пред фронтом III армије. У то време командант Ужичке војске не само што није био у могућности да са јединицама крене такође у напад, него је чак сумњао да ће се, због снажног непријатељског напада на његовом одсеку, моћи одржати са трупама на тадашњим положајима. Појава јединица Дунавске дивизије I позива на боку и у позадини аустроугарских делова изазвала је повлачење Аустријанаца, тим пре што је у њиховим командама настао неред због упада српских трупа у њихов бок. Шестога децембра пред поноћ откривена је 7. ландштурмска територијална бригада, но није била у стању да поправи стање на бојишту и запуши отвор који је обезбедила Дунавска дивизија I позива својим маневром; њени 45. и 46. батаљон остали су у Ваљеву, 75. је био у Рајковићу, 76. у Барајеву, а само 74. и 77. батаљон су упућени у први борбени ред, но они

су били малобројног војног састава да би могли да пруже отпор и зауставе надирање; уосталом, били су састављени од по три слабе чете.⁷⁷

Шестога децембра Српска врховна команда издала је директиву I армији за прелаз и наступ према Ваљевоу. Гонећа одељења Дунавске дивизије I позива, Дринске и Моравске дивизије добила су задатак да се повију на запад, образујући десну побочницу својих дивизија у покрету ка Ваљевоу. Команданту Дунавске дивизије II позива, као јединици најближој Ваљевоу, наложено је да са својом дивизијом остане и даље у опсервационом положају на простору Маљена, који је био најзначајнији за даља дејства српских дивизија.⁷⁸

Већ је речено да је 6. децембра, у време извршеног пробоја на сектору I српске армије, стање на подручју Ужичке војске било тешко, те је претила опасност даљег одступања. Слична ситуација била је и на терену II армије, на северном делу бојишта, где су Аустријанци 7. децембра ушли у Лазаревац а 8. децембра су чак посели Космај.⁷⁹ То померање линије фронта ипак није било од иоле већег значаја, јер је одлучујућа промена била код I армије.

Ту се 18. дивизија (XVI корпус) повлачила путем Рожањ – Ваљево. Прва дивизија одступала ја преко Виса (к. 707), а Комбинована дивизија се евакуисала преко Баћинца. XVI корпус, као и XV североисточно од њега, настојао је да одржи базу у Ваљевоу. Покрет Дунавске дивизије 7. децембра почео је касно, тек у 10 часова. Коњички пук упућен је правцем Горње Топлице – Мионице – Санковића – Бујачића на Ваљево; примила је заповест да што енергичније гони непријатеља и да стално с њим одржава ватрени контакт. Девети пук I позива и вод артиљерије упућени су са коте 384 правцем Разбојиште – Оријевац (Јаревац) – Светљак, да заузму поменути положај, а првом батаљону је наложено да се упути преко Беле стене у гоњење па да загрози комуникацију Словац – Дивци – Ваљево – кота 399. Последњи аустроугарски делови, вероватно остаци XV и XVI бригаде, њих 200-300 људи, у одступању са Маљена преко Стражаре и Крчмара, прошли су око 16 часова кроз Рајковић и отишли ка Ваљевоу. Задатак I армије у аустроугарском одступању био је да продужи са гоњењем непријатеља на простору од реке Топлице на Колубару и Ваљево, образујући ударну колону на левом боку своје армије. Аустроугарска војска на простору пред I армијом евакуисала се у нeredу и растројству, изгубивши комуникацију од Гукоша ка Мионици и од Маљена ка Ваљевоу; она је бежала и распршавала се на све стране. Ипак, остављене су мање заштитнице да успоравају наступ српских трупа и обезбеде редовније пребацивање трупа на леву обалу

77 Исто, 270, 276, 302; Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, св. 1, 328, 327.

78 ВРС VI, 278.

79 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, св. 1, 399.

Колубаре; та заштитна одељења су при појави српске војске побегла у дивљем бекству.⁸⁰

Из састава Ужичке војске Лимски одред је у стопу пратио непријатељево одступање (7. децембра) ка Ваљевоу.⁸¹

Дакле, пут према Ваљевоу за Дунавску дивизију I позива био је 7. децембра слободан. Непријатеља на главном правцу наступања Дунавске дивизије I позива није било. Тога дана формиран је гонећи одред и у Дринској дивизији I позива. Потпуковнику Стојшићу остављена је пуна иницијатива за рад 7. децембра, а препоручено му је повремено дејство артиљеријом на комуникацији Дивци–Ваљево. Кад одред достигне одређену линију, требало је да два батаљона остави у резерви, а да са остатком крене даље. Цела Дринска дивизија I позива имала је да се упути узводно Колубаром према Ваљевоу. Та дивизија јавила је вишим командама да Аустријанци одступају на целом фронту левом обалом Колубаре ка Ваљевоу. Накнадни задатак дивизије био је да се креће правцем Горња Топлица–Мионица–Санковић–Бујачић–Ваљево и да ту непријатеља енергично гони, одржавајући ватрени контакт с њим. У Моравској дивизији II позива један батаљон 9. пука имао је да се упути преко Беле стене у циљу гоњења непријатеља и концентрације на правцу Словац – Дивци – Ваљево. Коњички пук исте дивизије стигао је 7. децембра у Мионицу, наступајући од Гуњице преко Горње Топлице; код Горње Топлице заробио је 200 војника и пет официра и запленио четири топа и много кара муниције, седам пољских пекара, око сто коња, 600 пушака и другог разноврсног материјала. Његово даље наступање имало је за циљ да се домогне моста на Колубари и да тиме пресече непријатељу пут одступања ка Ваљевоу; око 15,30 часова пук је приспео до моста код Диваца; ту су Аустријанци потиснути у правцу Веселиновца.⁸²

Аустроугарске јединице одступале су преко Ваљева. Моравска дивизија II позива, која их је такође следила, заноћила је 7. децембра на положајима села Рајковића, са предстражама на Клиначкој коси. У саставу дивизије 4. прекобројном пуку наређено је да предњи батаљон пошаље преко Петнице на Бујачић, како би пук овладао саобраћајницом Ваљево–Ужице и Ваљево–Мионица а да са патролама уђе у Ваљево. У 7. пуку I позива официрска патрола је (7. децембра) опазила да непријатеља има у масама по сељачким кућама; пред Ваљевом су се виделе ватре, а око подне чуо се јак тресак, вероватно да су Аустријанци бацили у ваздух какав магацин. Заробљени српски официри који су успели да у насталом нередy побегну из Ваљева у току ноћи 6/7. децембра, јавили су да су Аустријанци још ноћу 6/7. децембра побегли из Ваљева, делимично путем ка Завлаци, а делом поред старе касарне. Поводом тога командант I армије одлучио је да Дунавска дивизија I позива крене

80 ВРС VI, 305, 356, 33, 307, 338, 340.

81 Исто, 345.

82 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, св. 1, 345, 351, 354, 356.

напред и поседне Ваљево, и да о правцима непријатељеве евакуације јави I армији. У току 7. децембра предњи делови те армије приспели су пред Ваљево.⁸³

Ужичка војска је такође добила задатак да потисне непријатеља према Ваљеву и да приђе граду са јужне стране, са положаја Поглед-Субјел, пребацујући се на позиције Лисица-Ћебићи-Шепци; на десној страни имала је да одржава везу са деловима I армије, а с леве да преко Варде контактира са Лимским одредом.⁸⁴

Предњи делови Дунвске дивизије I позива упућени су 8. децембра у зору да остваре ватрени додир са непријатељем. Ти делови су у 10 часова ушли у варош и заробили 150 аустроугарских војника, али услед митраљеске и пушчане паљбе са Попара, повукли су се из вароши. На правцу ка Ваљеву чула се артиљеријска и пушчана ватра, али о њој Дунавска дивизија I позива ништа одређеније није извештавала. Дунавска дивизија II позива упутила је свој 9. пук II позива друмом Ужице-Ваљево; до мрака 8. децембра тај пук је избио на леву обалу Младоша а предстражама је заузео Велико брдо. У току 8. децембра командант I армије наредио је Дунавској дивизији I позива, ако код Ваљева нема јачих непријатељских формација, да заузме Ваљево и да успостави ред у вароши, а да гонећа одељења пошаље уз Обницу и преко Бегових вода ка Каменици. У ослобађању града учествовала је и Дринска дивизија I позива. Командант те дивизије дошао је на положај код Кланице, где је затекао 4. прекобројни пук, који је кренуо ка Ваљеву. У Ваљево је ушао 1. ескадрон Дринске дивизије. Аустроугарске војске на том правцу није било. Командант Дринске дивизије јавио је командама у 15 часова: „Пошто је Ваљево слободно, наређујем да претходницама заноћите на левој обали Колубаре, на правцу Кличевац-Крушик, а главницом на одсек Парлог-Белошевац.” Батаљон Дринске дивизије I позива наишао је на јачи отпор и задржао се на Бујачићу, на десној обали Градца; патроле и предњи делови дивизије избили су на ивицу вароши, али пуно поседање Ваљева није извршено док се не протерају Аустријанци изнад насеља. У 14,30 часова стигли су и 8. пук II позива са пољском батеријом из Дунавске дивизије I позива који су посели одсек Гајине-Бујачић. I Дунавска дивизија својом главницом пришла је Ваљеву.⁸⁵

Непосредном овладавању Ваљева по уласку предњх делова засметале су аустроугарске јединице код Бујачића, са ужичког правца. Осмога децембра у 22,15 часова официрска патрола код Бујачића обавестила је штаб Дунавске дивизије I позива да су Аустријанци поставили два топа и два митраљеза на коси лево од друма који води од Ужица за Ваљево. Та бусија није дозвољавала никоме да са јужне стране уђе у Ваљево. Друмом око 11 часова дошла је једна аустроугарска колона у неред, те је прошла Ваљевом, и од те колоне је заробљена једна чета од српских

83 Исто, 356-7, 364, 365, 372, 373, 375.

84 ВРС VI, 372.

85 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, св.1, 376, 378, 386, 381, 383, 382, 387-8.

коњичких патрола. Српска пешадија и артиљерија изашле су на разбојиште, али већег дејства није било, јер је закључено да је реч само о заштитници. Она је имала задатак да главнини трупа омогући да се преко Ваљева извуче из непосредне сфере српског гоњења. Аустријанци су се развили на линији Марковац–Калуђерево брдо–Ваљево–Кличевац и били су у стању да ометају српске јединице у стицању простора и времена.⁸⁶

Дунавска дивизија I позива добила је наређење да 9. децембра у 5 часова изјутра у потпуности овлада Ваљевом. Десно крило напада представљао је 4. прекобројни пук, који је имао да наступа правцем Кличевац–Камењар; на левом крилу 8. пук овладао је правцем Попаре–Боричевац–Аврузовић–Суве воде–Дивље Поље; у резерви се налазио 9. пук, који се кретао за левом колоном.⁸⁷

Аустријски војни историчари пишу о бици за Ваљево која би почела 9. децембра у 5 часова изјутра. Праве битке није било, него је тада извођен коначни циљ операције, и то у облику боја, јер су српске трупе већ пре дана ушле у Ваљево, и при томе није било никакве озбиљније конфронтације. Према бечким историчарима операција би се водила између виса Марковац и вароши, и то између шест батаљона Дунавске дивизије I позива и 18. аустроугарске пешадијске дивизије. Српској страни се око 8 часова придружило осам батаљона Дринске дивизије I позива, који су напали 16. брдску бригаду и 50. пешадијску дивизију; у борби је учествовала и 3. брдска бригада, која је држала висове западно од Ваљева. Око 10 часова један српски пук желео је да на јуриш заузме висове код барутног магацина, али у томе није успео, јер је 15. брдска бригада извела противудар са позиција Комбиноване пешадијске дивизије. Тада се у окршај уплела Дринска дивизија једним својим пуком. Покренула се и Дунавска дивизија II позива, али је ушла у топовску ватру 18. пешадијске дивизије; стога није пошла против Марковца, него је чекала док батерије те дивизије нису отерале противнике са Великог брда; тек тада је прешла фронт 18. пешадијске дивизије према Ваљеву. Око подне наступу Дринске дивизије I позива испречио се отпор бранилаца северно од града; ти браниоци припадали су источном крилу 50. пешадијске дивизије и деловима Комбиноване пешадијске дивизије. Окршај је трајао до 14 часова, кад је настао предак, а браниоци су се прикључили северној групи XVI корпуса која је одступила; пуковник Лукачић, који је организовао поменути отпор, тешка срца се одлучио да пође за Каменицу, после једног новог српског напада против висова западно од барутног магацина.⁸⁸

Деветога децембра, пошто је коначно преузето Ваљево, поподне је настало гоњење потученог непријатеља. Прва армија је избила на висове иза леве обале Колубаре. Деморалисана аустроугарска војска

86 Исто, део II, св. I, 392.

87 Исто, 384.

88 OULK I, 737.

није била у стању да на блиском одстојању од Ваљева прикупи и уреди своје трупе а још мање да покаже какав нови јачи отпор. Код Ваљева је постојало и питање времена. Док је Дунавска дивизија I позива гонила непријатеља преко Ваљева, Дринска дивизија I позива се код села Шушеоке (код Диваца) пребацивала на леву обалу Колубаре, те је гонила Аустријанце на простору Дивци–Ваљево. Дунавска дивизија II позива предузела је гоњење правцем Пријездић–Марковац–Седлари–Аврзовића јабука–Суве воде (западно од Ваљева), пресецајући непријатељске везе западно од Ваљева. Моравска дивизија II позива ишла је као армијска резерва из Дунавске дивизије I позива. Штаб I армије налазио се тада у Мионици.⁸⁹

Поподне и увече 9. децембра дунавска дивизија I позива продужила је гоњење аустроугарских трупа заплавом реке Јабланице и Обнице, с тежњом да што пре избије у висину Буковице и Причевића, шаљући гонећа одељења преко Става, друмом на Каменицу. У току дана I армија се концентрисала на левој обали Колубаре, поседајући и утврђујући леву обалу Градца, Боричевац и Кличевац, остварујући заштиту и правцу низ Јадар ка Лозници и преко Коцељеве ка Шапцу. Грађа Српске врховне команде говори о боју (не о бици) не само за Ваљево, него код Ваљева, тј. и западно и северно од града. Коњички пук Дринске дивизије I позива прегазио је Колубару источно од Ваљева и кренуо је на Грабовицу, Камењар, Близонске висове и Коцељеву. Претходница (са коте 230) добила је задатак да нападне, преко Крушика, Кличевац, Камењар и Близонје. На Крушику наступ је сменио 4. прекобројни пук. На раскрсници путева источно од коте 230 постављена је VI брдска батерија, да би са Парлога могла тући непријатеља код Кличевца. Завојиште и болница I степена установљена је у Мионици, а II степена у Бабајићу.⁹⁰

Ноћивање 9/10. децембра у Моравској дивизији II позива било је: 3. пука у Ваљеву, 8. кадровског пука на Гојини, 1. пука код речице Бање, Крупов артиљеријски дивизион са једним пуком и Шнајдеров артиљеријски дивизион ноћили су код села Пауна; дивизијски штаб боравио је у Клинцима, а коњички ескадрон на левој обали Колубаре, код Ђеновца.⁹¹

Повлачење аустроугарских јединица почело је у више праваца: XV и XVI корпус су најпре пошли ка Бајиној Башти за Босну, а затим су скренули на север, ка Сави (10. децембра), коју су прешли 13. децембра) а XIII корпус је кренуо преко Коцељеве и Уба за Шабац. Прва армија је 10. децембра избила на Јаутину и близонске положаје, а гонећа одељења слала је ка Слатини, док је њена десна колона била код Диваца и није ишла даље. Гоњење је 10. децембра упућено ка Лозници, Пецкој и Шапцу. Дванаестог децембра Моравска дивизија II позива пошла је

89 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II св. 1, 393, 403, 404.

90 Исто, 407, 407-8, 409.

91 Исто, 414.

из Ваљева за Обреновац, и то пешадија преко Словца, Непричаве и Белог брода, а артиљерија и коморски возови преко Мионице и Жупањца. Истога дана почело је повлачење Аустријанаца из Београда које је завршено 15. децембра. Тога дана је ослобођен Београд и завршена Колубарска битка.⁹²

Генерал А. Краус је писао да је главни узрок краха аустроугарске војске у јесењој офанзиви 1914. у северозападној Србији лоше изабран правац наступања; то је приписао генералу Поћореку, јер је постојала политичка потреба да се брани Босна од најезде Србијанаца.⁹³ Генерал Живко Павловић је приписао пробој фронта између Маљена и Сувобора само I армији, посебно истичући Дунавску дивизију I позива. Равничари су се показали као стабилнији борци него оскуднији брђани. За њега је војнички био значај прелаз преко Колубаре у зимским условима у налету српске војске. Констатовао је да I армија стварно није обавила пуно гоњење непријатеља, него је он добио доста времена да се сам повуче. Признао је да српски штабови при наступу на Ваљево нису знали стање аустроугарске војске у Ваљеву.⁹⁴

Резиме

Ваљево је било главни циљ у аустроугарској офанзиви у северозападној Србији од преласка Дрине 12. августа до повлачења из Београда 15. децембра. Сви правци аустроугарских корпуса V и VI армије били су усмерени ка Ваљеву. Чак је и Бечки двор инсистирао на брзом постизању освојења Ваљева због пропагандних циљева. Аустријанци су сасвим привремено заузели Ваљево још 18. августа, затим нешто трајније 15. новембра, а из њега су се коначно евакуисали 9. децембра. За пробој фронта Маљен–Суворбор (који је почео 6. децембра) најзаслужнија је била I армија и особито њена Дунавска дивизија I позива. При брзом налету српске војске лако је преброђена набујала Колубара, али српски штабови нису знали стање Аустријанаца у Ваљеву, те су два дана били доста неодлични код потпуног овладавања градом. У аустроугарској али и у српској војсци морално стање пешадије било је врло лоше, те је на српској страни примењена најтежа казна – децимирање. Војни крах аустроугарске војске настао је из више разлога, али је најважнији узрок био лоше изабран правац наступа од Дрине, што је предузео генерал Оскар Поћорек да од најезде Србијанаца обезбеди Босну где је био намесник.

92 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, све 1, 411, 446; део II св. 2, 654, 674, 788; OULK I, 739-42, 642-748.

93 А. Краус, н.д., 350

94 Ж. Павловић, Битка на Колубари, део II, св. 2, 854, 856, 955.

Summary

Valjevo had been the main target in Austro-Hungarian offensive in northwest Serbia since the crossing over the Drina on August 12th until the retreat from Belgrade on December 15th. All routes of Austro - Hungarian corps of the V and VI army were directed to Valjevo. Even the Vienna court insisted on the fast capture of Valjevo because of propaganda aims. The Austrians completely temporarily captured Valjevo as early as on August 18th, then a little bit more permanently on November 15th and they finally evacuated from it on December 9th. For the breach of the front Majen - Suvobor (which began on December 6th) the most meritorious was the I army and especially its Danube division of the I call-up. The swollen Kolubara was easily crossed at the fast attack of the Serbian army, but Serbian headquarters did not know the conditions of the Austrians in Valjevo and, thus, they were very undecided for two days at the complete mastering of the town. In the Austro - Hungarian as well as in Serbian army moral state of the infantry was very bad and the most severe punishment - decimation - was applied at the Serbian side. Military disaster of the Austro - Hungarian army was caused by several reasons, but the most important reason was a badly chosen direction of the movements off the Drina, undertaken by general Oskar Počorek to protect Bosnia from the invasion of the Serbs, where he was the regent.